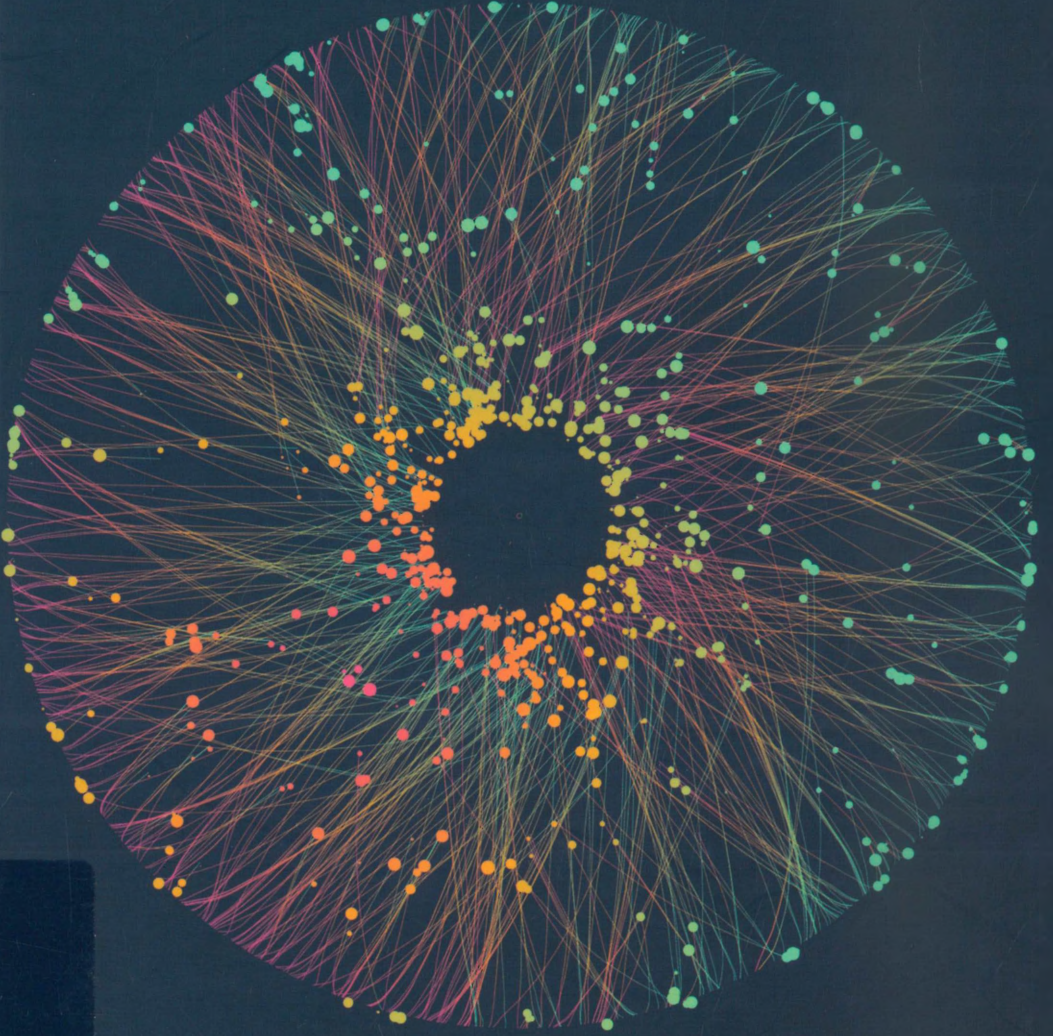

Kavram Tarihi Çalışmaları

EDİTÖR: AHMET ŞİMŞEK

TARİH

KAVRAM TARİHİ ÇALIŞMALARI

EDİTÖR
AHMET ŞİMŞEK

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0353
Tarih: 097

KAVRAM TARİHİ ÇALIŞMALARI
EDİTÖR
AHMET ŞİMŞEK

Yayın Danışmanı
Ekrem Demirli

Proje Editörü ve Son Okuma
Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut

Editör
Ahmet Şimşek

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

VakıfBank Kùltür Yayınları
İnkılap Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdeniz Caddesi
No: 7/A₁ – Kat 13
34768, Ümraniye / İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2025

ISBN 978-625-6647-73-2

*Kitabın tüm VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak
sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser
sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.*

Baskı
İmak Ofset Basım Yayın A.Ş.
Akçaburgaz Mh. 137. Sk. No:12
34522 Esenyurt / İstanbul / Türkiye
Tel: +90 444 62 18
Sertifika No: 71320

1. Baskı: Ocak 2025

AHMET ŞİMŞEK

1997 yılında Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakóltesi Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümünden (Tarih yan alanı) mezun oldu. Tarih Eğitimi alanında Gazi Üniversitesi'nde 2000'de yüksek lisansını, 2006'da doktorasını tamamladı. Aynı alanda 2010'da doçent, 2016'da ise profesör oldu. Gazi, Ahi Evran, Marmara, Sakarya, İstanbul üniversitelerinde çalıştı. 2021'de Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri alanından ikinci doçentliğini aldı. TUHED (Turkish History Educational Journal) ile tarihyazımı (historiography) dergilerinin Başeditörü, Tarihyazımı Çalıştaylarının eş başkanı, ISHE (Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu) aktif düzenleme kurulu üyesidir. Tarihçilik ve tarih eğitimi alanlarında yirminin üzerinde editoryal olmak üzere beş de telif eseri vardır. Yazar son 15 yıldır tarihyazımı, tarih metodolojisi ağırlıklı olmak üzere tarih eğitiminde yayın üretmeye devam etmektedir. Akademik çalışmalarında Türkiye birikiminden hareketle yeni yaklaşımların ortak bir akılla müzakere edilmesini önemsemektedir. Halen İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakóltesinde çalışmaya devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz Ahmet Şimşek	9
Kavram Tarihi Çalışmalarına Giriş Ahmet Şimşek	15
1. BÖLÜM DÖNEMLER VE MEKÂNLAR	
Ortaçağ: Bir Kavramın Anatomisi Fatih Durgun	43
Osmanlı Klasik Çağı Kavramı Feridun M. Emecen	69
Erken Cumhuriyet Dönemi Ramazan Erhan Güllü	93
Avrupa ve Osmanlı Tarihleri İçin Bir Dönemlendirme Olarak “Erken Modern” Kavramı Özlem Çaykent	111
Lale Devri Kavramı Feridun M. Emecen	133
Bir Kavram Olarak Vatan Ö. Sezgi Durgun Özkan	151
Ortadoğu Kavramının Tarihsel Dönüşümü Can Deveci	173

2. BÖLÜM
DEVLETLER VE MİLLETLER

Türk Tarihçiliğinde Bizans-Doğu Roma Kavramları Şahin Kılıç	195
Türk Kavramının Soykütüğü İbrahim Şirin	235
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Millet (Ümmet, Kavim, Irk, Cins) Mehmet Kaan Çalen	305

3. BÖLÜM
SİYASET VE BÜROKRASİ

Hilafet Kavramı Azmi Özcan	337
Cedit, Tecdit, Teceddüt, Asrileşme, Muasırlaşma, Çağdaşlaşma ve Modernleşme Kavramlarının Tarihsel Dönüşümü Ufuk Özcan	359
İstibdâd: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Politik Bir Kavramın Historiyografik Bir Kavrama Dönüşümü Üzerine Özhan Kapıcı	395
Osmanlı Tarih Yazıcılığında İstimalet: Tespit mi? İnşa mı? Nagehan Üstündağ	417
Kamusallık Kavramı: 16. Yüzyıldan Günümüze Elif Ekin Akşit	437
Osmanlı'da Tabiiyet: Tanzimat Dönemi İmparatorluk Hukukunda Uyruk Kavramı Cenk Reyhan	461
Osmanlı Memur ve İşçileri İçin Mesai ve Tatil Uygulamaları Ahmet Yüksel	495

4. BÖLÜM
BİLİM VE EĞİTİM

İlim ve Bilim Kavramlaştırmaları: Tarihsel Bir Sorgulama Hüseyin Gazi Topdemir	523
İtibar ve İmtiyaz İfadesi Olarak Kişizade Kavramı İlhami Yurdakul	553
Çocuk ve Çocukluk Kavramı: 16. Yüzyıldan Erken Cumhuriyet Dönemine Kadar Ali Çapar	563
Talim ve Terbiye Kavramları: İslâm'ın İlk Dönemlerinden Hicri 6. Yüzyıla Kadar Vehbi Baysan	595
Meşrutiyetten Günümüze Millî Eğitim Kavramı Selçuk Uygun	625
Dizin	653

ÖNSÖZ

AHMET ŞİMŞEK

Tarihçilikte araştırma/inceleme kadar, yazım sürecinde tercih edilen sunum biçimi, anlatı tarzları ve sözcük-terim ve kavramların eserlerde kullanılış biçimleri de önemlidir. Geçmişe ilişkin bir inceleme alanı olarak tanımlayabileceğimiz tarihin yine geçmişe ilişkin malzeme(ler)den elde edilen gerçekliği okura sunma aşamasında yazım sürecini doğru sözcüklerle doğru bir anlatımla belirlemesi son derece önemlidir. Zira yazım sürecinde geçmişe ilişkin gerçekliğin bugünün sözcükleriyle özensizce sunulması ciddi tahrif ya da en basitinden çeşitli anlaşılma sorunları yaratabilir. Her dilde olduğu gibi tarihçinin çalıştığı dilin de süreç içinde farklılaşması söz konusu olabileceği için sözcüklerin dönemsel kullanım durumlarını dikkate almak bir tarihçi için zorunluluktur. Bu bağlamda modern Türk tarihçiliğinin göze çarpan sorunlarından birinin de tarih araştırma, yazım ve öğretim süreçlerinde tercih edilen tarihsel terim ve kavramların çoğu zaman özensiz kullanımı olduğu söylenebilir. Kavramların yanlış kullanım biçimleri, ya tarihsel dönemleri dışında ya da yeni bir anlatı kurarken özgün bağlamlarından kopartılarak sunulması şeklinde görülebilmektedir. Bu sorun, tarihçinin çoğu zaman kullandığı kavramların özgünlüğü üzerine neredeyse hiç düşünmemesinden kaynaklanmaktadır. Sorunu aşmanın en doğru yolunun tarihçilerin kullandıkları kavramların tarihsel ve bağlamsal anlam çerçeveleri üzerine çok daha fazla zaman ayırarak dikkatli bir şekilde düşünmeleri olduğu söylenebilir. Bu da Türkiye’de kavram tarihi çalışmalarının artmasıyla ve kavram tarihine ilişkin Türkçe literatürün zenginleşmesiyle mümkündür.

Türkçe literatüre bakıldığında kavramların tarihine ilişkin çalışmaların oldukça az ve bazılarının da niteliksel açıdan tartışılır durumda olduğu görülebilir. Bu durum tarihyazımıyla ilgilenenler için üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir eksiklik. Bu eksikliğı gidermek adına ilk aşamada beş yıllık düşünüşün bir ürünü olarak önce *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler* çalışmasını yayınlamıştık.¹ Daha çok Türk tarihçiliğinde etkili olmuş tezler ve teorileri incelediğimiz bu çalışmanın tamamlayıcısı olarak planımızın ikinci aşamasında doğrudan doğruya kavramlara odaklanmamız gerekti. Bu çerçevede İBB Atatürk Kitaplığı akademik koordinatörü Prof. Dr. Bülent Bilmez’in öneri ve teşvikleriyle meşakkatli, ama bir

1. Ahmet Şimşek (ed.), *Türk Tarihçiliğinde Tezler / Teoriler* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2020).

o kadar anlamlı bu mütevazı projeye 2022'nin Şubat ayında başlamış olduk. Bu vesileyle kendisine teşekkür ederim.

BİZ BU ÇALIŞMADA NEYİ, NASIL YAPMAYI AMAÇLADIK?

Takdir edilir ki tarih alanında çalışılabilecek yüzlerce kavram ya da kavram seti bulunabilir. Bu durum Türk tarihi ve tarihçiliği için de geçerlidir. Bu nedenle biz öncelikle Türkçe literatürde tarihçilerin kavramları yerli yerinde doğru kullanmasına katkı sunmak adına Türk tarihçiliğindeki kavramlara yöneldik. Ancak, tüm kavramları ele alan, kapsayıcı ama yüzeysel bir çalışma yapmaktansa, önemli bulduğumuz az sayıdaki kavramın süreç içinde değişen ve dönüşen anlamlarını daha derinlikli biçimde ortaya çıkarmayı amaçladık. Bunun için de seçimimizi daha da daraltarak Türk tarihçiliğinde yerli yerinde kullanılmadığını, özellikle yaygın biçimde anakronik, müphem-muğlak anlam kaymalarına yol açtığını düşündüğümüz kavramların tarihlerini çalışmayı kararlaştırdık. Bunun için önce Türk tarihçiliğinde kavramların tarihi konulu çalışmamızın hem metodolojisini hem de çalışılabilecek kavramları belirlemek adına farklı zamanlarda, farklı katılımcılarla iki yuvarlak masa toplantısı düzenledik. Katılımı nitelikli kılabilmek için geniş çerçevede planladığımız iki toplantıyı da çevrimiçi imkânlarla yaptık.

Yuvarlak masa toplantılarına Türk tarihçileri arasında genelde kavramlar konusunda benzer “derdi” paylaştığını düşündüğümüz tarihçileri davet ettik.² 6 Nisan 2022 tarihinde gerçekleşen ve üç saat süren ilk toplantı, farklı fikirlerin savunulması ve yapılan tartışmalar açısından oldukça verimli geçti. Toplantı sonrasında kavram tarihi çalışmalarının Türkiye'deki eksikliği vurgulanırken, bunun doğurduğu sorunlardan hareketle teklif ettiğimiz Türk tarihçiliğinde kavramların tarihi üzerine çalışmanın önemi daha da netleşmiş oldu. Bazı katılımcılar, özellikle Almanya'da Koselleck ve çevresince geliştirilen metodolojiye göre kavram tarihi ça-

2. Ahmet Şimşek (Tarih yazımı/Tarih Eğitimi, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa); Bülent Bilmez (Modern Türkiye, Modern Balkanlar Tarihi, Prof. Dr., Bilgi Üniversitesi); Fatih Durgun (Avrupa Ortaçağı, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi); Gülay Tulaşoğlu (Osmanlı Tarihi, Dr. Hacettepe Üniversitesi); Güneş Işıksel (Osmanlı Tarihi, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi); Haldun Eroğlu (Genel Türk Tarihi, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi); Hasan Aydın (Felsefe Tarihi, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi); İbrahim Şirin (Yakın Çağ, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi); Kutlu Akalın (Ortaçağ, Bizans Tarihi, Dr. Öğr. Üyesi, Medeniyet Üniversitesi); Mehmet Hacısalihoğlu (Siyasi Tarih, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi); Nurcan Abacı (Klasik Osmanlı, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi); Serkan Yazıcı (Yakın Çağ, Prof. Dr., Sinop Üniversitesi); Turan Açık (Klasik Osmanlı, Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi); Turhan Kaçar (Geç Eskiçağ, Prof. Dr., Medeniyet Üniversitesi); Ufuk Özcan (Sosyoloji-Metodoloji, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi); Yüksel Çelik (Yakın Çağ, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi); Cenk Reyhan (Yakınçağ/Prof. Dr. Hacı Bayram Veli Üniversitesi); Özlem Çaykent (Yeniçağ/Doç. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi).

lişmanın önemli olduğunu, ancak bu tarz bir çalışmanın Türkiye’de yapılmasının çok zor olacağını dile getirdi. Konunun kaldığı yerden devam edebilmesi için ikinci toplantının yapılmasına ve bu toplantıda hangi kavramların kimler tarafından çalılabileceğine ilişkin tartışılmasına yönelik karar alındı.

12 Nisan 2022 tarihinde gerçekleştirilen ve yine üç saat süren ikinci toplantıda³ ise Türk tarihçiliğinde hangi kavram/kavram setinin, kimler tarafından ve nasıl çalışılmasının mümkün olabileceği tartışıldı. Çalışma sürecinde benimsenmesi beklenen metodoloji ve incelenmesi muhtemel kaynaklar bakımından katılımcıların farklı fikirleri dile getirdiği bu yuvarlak masa toplantısının sonunda, çalışmanın gerek daha önceki çalışma biçimlerimize yakınlığını gerekse yazarlarca daha kolay anlaşılmasını dikkate alınarak “tarihyazımsal bir inceleme”ye dayalı olmasına karar verdik.

İkinci yuvarlak masa toplantısı sonrasında kitabımızda yer alacak her bir bölümün yazar listesiyle birlikte, yazarların çalışacağı kavram ya da kavram setlerine ilişkin yönerge oluşturduk. Genelde her bir bölümün bir kavram seti şeklinde çalışılmasının doğru olacağı kararından hareketle, her bir yazarın belirlediği kavramlardan birini “çatı kavram” olarak seçmesini teklif ettik. Diğer kavramlara da çatı kavramın odağında ve ilişkiselliği bağlamında yer vermelerini önerdik. Sonra her bir yazarla ayrı ayrı iletişim kurarak, teklif ettiğimiz kavramı hangi çatı kavram ve ilişkili kavram setiyle ve hangi dönem aralığında çalışmak istediğini müzakere ettik. Böylece her bir yazarın çalışmasını düşündüğümüz çatı kavramları hangi ilişkili kavramlarla, hangi zaman dilimini kapsayacak biçimde, nasıl çalışabileceğini ilgili yazarla birlikte kararlaştırdık.

Kitap için bölüm yazarlarını seçerken ilgili kavramın tarihsel bağlamında bir birikime sahip olmalarına özellikle dikkat ettik. Takdir edilir ki konuyla ilgili bir birikim olmaksızın bir kavramın izini kısa sürede hakkıyla sürebilmek pek mümkün değildir. Her bir kavramla ilgili beklentimiz, çalışılan kavramın Türk tarihçiliğinde ilk kez ortaya çıktığı dönemden bugüne kadar, süreç içinde değişim/dönüşümünün nedenleriyle birlikte işlenmesi oldu. Bunun için incelenen dönemlerde bir kavramın anlam çerçevesini ve bağlamını gösterebilmek adına yazarın belirleyeceği kaynaklardan doğrudan sınırlı alıntılar yapılması beklendi. Zira yapılan doğrudan alıntıların, kavramın tarihsel ve bağlamsallığını okura en iyi gösterme yolu olduğu düşünöldü. Buna ek olarak incelenen kavramın tarihselliği içinde yaşanan dönemin toplumsal, ideolojik, sosyal ve ekonomik kırılmalarına dikkat edilmesi yeniden vurgulandı. Bu bağlamda tüm dünya ülkeleri tarihlerinde olduğu gibi Türk tarihçiliğinde de etkili olmuş modernleşme süre-

3. Önceki katılımcılara ek Prof. Dr. Gültekin Yıldız (Yakınçağ Tarihi, İstanbul Üniversitesi); Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı (Yakınçağ Tarihi, Marmara Üniversitesi) da davet edildi.

cine özellikle dikkat edilmesi dile getirildi. Yazılan kavramın özellikle modernleşme döneminde hangi etmenlere dayalı olarak nasıl değişip/dönüştüğünün ele alınmasında dönemde ortaya çıkan ideolojik konumlanmaların etkisinin göz önünde bulundurulmasına özel önem verildi. Zira Koselleck çalışmasında bu nedenle kabaca 1800-1900 yılları arasında odaklanmıştır. Bundan dolayı “geleneksel” olarak adlandırılacak modern öncesi yaşam tarzı, kültür ve düşünüşün modernleşmeyle gerçekleşen değişiminin kavramların anlam çerçevelerini nasıl etkilediğinin gösterilmesi böylelikle önemsenmiş oldu. Bir kavramın özellikle modernleşme sürecinde ideolojik farklılaşmalardan dolayı farklı anlamlarda kullanıldığı bilindiği için, Türk tarihçiliği örneğindeki bu çalışmada bu noktada yazarın kararıyla seçilecek en az bir Türkçü, bir İslâmcı, bir Osmanlıcı ve bir batıcı tarihçi/yazarın eserlerine yansıyanlardan hareket edilmesi bir çözüm yolu olarak görüldü. Böylelikle kavramın değişimi ve dönüşümü üzerinde yazarın tercihleri yanında dönemin farklılaşan düşünce temsilcileri açısından incelenen kavramın serüvenini de konu etmek amaçlandı.

Çalışmalarına başlayan yazarlarımızla süreç içinde 5 Kasım 2022 tarihinde İBB'nin Florya'daki İPA kütüphanesinde bir kez daha bir araya geldik. Daha sınırlı bir katılımın olduğu yüz yüze gerçekleşen bu toplantıda yazarlarımızın çalışmaya başladıkları kavram setleri arasında içerik açısından bir çakışma ya da çatışma olmasının nasıl önlenebileceği üzerinde duruldu. Bu çerçevede yazı içerikleri birbiriyle ilişkili yazarların bu olası çakışma/çatışma durumunu kendi aralarında haberleşerek aşmalarının mükerrer durumları önleyebileceği belirtildi ve konu üzerinde görüş alışverişinde bulunuldu. Toplantıda her bir kavramın yazılış sürecinde yazarların tercihlerine göre on beş günde bir olmak üzere kamuya açık biçimde “Kavramlar Tarihi Konuşmaları”nın yapılması kararlaştırıldı.

9 Kasım 2022'de İBB Sevgi Soysal Kütüphanesi'nde gerçekleşen “Kavramlar Tarihi Konuşmaları”nın ilkinde, genel bir giriş olması bakımından “Kavramlar tarihi nedir ve metodolojisi nasıldır?” sorularına cevap vermek üzere ben konuştum. Sonrasında her bir kitap bölümü yazarımızla benim moderatörlüğümde on beş günde bir kendi çalıştıkları kavramlarının tarihini konuştuk. Bu çerçevede sırasıyla klasik Osmanlı dönemi (Prof. Dr. Feridun Emecen), tecdüt-ıslahat-yenileşme-asrileşme-modernleşme (Doç. Dr. Ufuk Özcan), ortaçağ (Doç. Dr. Fatih Durgun), talim ve terbiye (Dr. Öğrt. Üyesi Vehbi Baysan), nizam-ı cedid (Prof. Dr. Yüksel Çelik) kavramlarını konu ettik. Bu konuşmaların ses kayıtları Spotify ses tabanında yayınlandı. İBB Atatürk Kitaplığı'nın İstanbul dışından gelecek yazarlarımızın yol ve konaklamalarını sağlayamamasından dolayı konuşmalar bunlarla sınırlı kaldı. Buna rağmen bu konuşmalar, çeşitli kavramlarla ilgili kamuya açık toplantı yapılabileceğini göstermesi yanında kavramı çalışan yazarın metodolojiye ilişkin farkındalığına katkı sağladı. Her ne kadar çalışılan kavram-

ların tamamını kapsayamasa da en azından konuşmalarını gerçekleştirdiğimiz kavramların tarihsel süreçteki “izleği”ni ortaya çıkarma sürecinde kullanacakları metodolojiyi daha iyi kavramaları adına bu toplantıların katkı sağlayıcı olduğu söylenebilir.

Bu çalışmamız için kırk iki farklı kavramın tarihyazımsal izinin sürülmesini planlamıştık.⁴ Ancak gerek yazarların bazılarının alışık olmadıkları bir metodolojinin yarattığı güçlükten erken yılmaları, gerekse bazılarının çalışmalarını zamanında yetiştirememeleri gibi nedenlerden dolayı ancak yirmi iki bölüm tamamlanabildi. Yazı değerlendirme süreci de benim açımdan hem çok öğretici hem de oldukça meşakkatli geçti. Zira çoğu yazarımız yeni bir metodolojiyle çalışma yapma fikrini çok benimseyemedi. Bu da inceleme ve yazım süreçlerinde zorlanmalarını beraberinde getirdi. Kitap için yazarlarca tamamlanarak editör olarak bana gönderilen bazı yazılar en az iki kez okunup düzenleme için yazarlarına gönderilirken bu bazı çalışmalarda beş kez gerçekleşti. Süreçte sabır gösteren hocalarıma çok teşekkür ederim.

Süreç sonunda tamamlananlar yazılar şunlar oldu: Ortaçağ, Klasik Osmanlı, Lale Devri, Erken Modern, Erken Cumhuriyet, Bizans-Doğu Roma, Halifelik, İstimalet, Kamusal Alan, Mesai, Ortadoğu, İstibdat, İlim-Bilim, Çocuk-Çocukluk, Kışızade İmtiyazları, Talim-Terbiye, Millî Eğitim, Teceddüt-İslahat-Yenileşme-Asrileşme-Modernleşme, Uyruk, Türk, Ümmet-Millet-Irk-Ulus, Vatan. Bunlardan bir kısmı ise yukarıda tanımlamaya çalıştığımız tarihyazımsal bir metodoloji yerine tarihsel bir yaklaşımla gerçekleşebildi. Halifelik, Kışızade İmtiyazları, Mesai, Talim-Terbiye bu çerçevedeki bölüm yazılarıdır. Bu durum, ilgili bölümlerin girişinde belirtilmiştir.

Bilindiği gibi tarihsel incelemelerin Türk tarihçiliğinde yaygın olan ve bizim de eleştirdiğimiz bir yönü var. Şöyle ki Türkiye’deki çoğu tarihçinin, elbette bin bir zahmetle ulaştığı birincil kaynakları belirli bir ölçüt ve yöntem kullanmaksızın tamamen kendi birikimine göre (kendince öznel biçimde) anlamlandırarak yazdığı, ürettiği metinde kurduğu tek sesli anlatıda genelde konu hakkında farklılaşan görüşlere pek yer vermediği söylenebilir. Bu durum tarihçinin yazım sürecinde iki ana sakınca yaratmaktadır. Bunlardan ilki, incelediği kaynaktan elde ettiği veri için

4. Ortaçağ, Klasik Osmanlı, Lale Devri, Erken Modern, Erken Cumhuriyet, Bizans-Doğu Roma, Rum-Rumeli-Diyarı Rum, Rus-Moskof, İktidar-Saltanat-Siyaset-Egemenlik, Halifelik, Heterodoks-luk-Kızılbaşlık-Alevilik, İmtiyaz-Kapitülasyon, İnkılap-İhtilal-Devrim-Darbe, İskan-İstimalet-Hoş-görü, Mahalle-Aile-Birey, Şehir-Kent-Mahruse-Mamure, Kamusal Alan, Mesai, Ortadoğu, İstibdat, İstihbarat-jurnal, İlim-Bilim, Çocuk-Çocukluk, Kışızade İmtiyazları, Yazma-İstinsah-Kitap, Maarif, Talim-Terbiye, Millî Eğitim, Teceddüt-İslahat-Yenileşme-Asrileşme-Modernleşme, Medeniyet-Uyg-arlık, Meşveret-Meşrutiyet-Cumhuriyet-Demokrasi, Nizam-ı Cedit, Asker Millet (Millet-i Müsellaha), Polis-Zabita-Zaptiye-Kolluk, Sefer-Savaş-Harp, Kolektif Kimlik, Tebaa-Yurttaş-Vatandaş, Türk, Ümmet-Millet-Irk-Ulus, Devlet-İmparator, Şerif-Seyit, Vatan.

hiçbir nesnel ölçüt kullanmaması, dolayısıyla araştırmada elde edilen verilerin çözümlenmesi aşamasının tamamıyla sübjektif kalmasıdır. İkincisi ise kendince elde ettiği veriyi ilgili literatür yardımıyla genelde tartışmayarak kendi sözcükleriyle inşa ettiği “olani” betimleme (monografya) yolunu tercih etmesidir. Oysa bize göre tarih, çizilecek bir resim (betimleme) değil, çözülecek (analitik yaklaşılması gereken) bir problemdir.⁵

Tarihyazımsal çalışmada ise konuyla ilgili olarak tarihçi, kendini çalışmanın sorunsalına odaklar. Buna göre konu hakkında yazılmış tüm eserlerde kavramın izini sürer. Tarihçi bu süreçte ilgili kavramın hangi dönemde hangi (grup) tarihçilerce, hangi bağlamda ve nasıl ele alındığını, kavramın döneme göre değişim gösteren anlam çerçevesinin dönemin hangi etmenlerinden etkilendiğini açıklamaya çalışır. Bu çerçevede tarihyazımsal bir inceleme olmamasına rağmen burada kıymetli bulduğumuz için yer verdiğimiz yazıların kavramın tarihine ilişkin sunduğu katkının takdirini okuyucuya bırakmak isteriz. Her biri birbirinden değerli ve ciddi mesailer harcanarak yazılmış bu yirmi iki bölümün Türk tarihçiliği için bugüne kadar ihmal edilmiş kavramların tarihini anlama bağlamında ciddi bir başlangıç olmasını diliyoruz.

Kitabın hazırlık aşamasında sundukları katkılarıyla yuvarlak masa katılımcılarına, bu etkinlikleri düzenleyen Atatürk Kitaplığı'nın değerli teknik ekibine ve nihayet yazıların düzeltilmesinde engin anlayışları ve gösterdikleri büyük sabırdan dolayı yazarlarımıza teşekkür ederim.

Umarım kitabımızda takip ettiğimiz çalışma modeli ve metodolojisinden ilham alan başka tarihçiler de burada ele alınamayan onlarca önemli kavramın bir anlamda “soykütüğü”nü çıkararak kavramların tarihi çalışmalarını devam ettirirler. Tarihçiliğin “alet kutusu” sayılabilecek kavramların akademik olarak yerinde ve doğru biçimde kullanılması imkânına katkı sağlayabilirler. Zira biliyoruz ki sözcüklerde anlaşamayan disiplin çalışanlarının, akademik disiplini destekleyecek bir iletişim imkânı elde edemeyecekleri için ortak bir akademik kültür oluşturmaları pek mümkün olamayacaktır. Bu dilek ve temennilerle kitabımızın okurlara yararlı olmasını dileriz.

Saygılarımla,
Taksim Atatürk Kitaplığı
20.09.2023

5. Hatırlayabildiğim kadarıyla bu sözü yıllar önce İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun *Tarih ve Terbiye* adlı eserinde okumuştum.

TALİM VE TERBİYE KAVRAMLARI: İSLAM'IN İLK DÖNEMLERİNDEN HİCRİ 6. YÜZYILA KADAR

VEHBİ BAYSAN*

* Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Arap Dili ve Edebiyatı anabilim dalında tamamladı. Mezuniyetinin ardından bir yıl süreyle IRCICA'da araştırmacı olarak görev yaptı. 1989 yılında Ürdün'deki Yarmouk Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı programında yüksek lisans programına başladı ve aynı üniversitede Türk Dili programını kurarak dersler verdi. 1995 yılında İngiltere'deki Manchester Üniversitesi Middle Eastern Studies (Ortadoğu Çalışmaları) Bölümü'nde doktora programına kaydoldu. Doktora süresince, Manchester Üniversitesi, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Fakültesi (SOAS) ve London School of Economics (LSE) gibi saygın İngiliz kurumlarında ders verdi. İstanbul'a döndükten sonra Koç Üniversitesi ve Yeditepe Üniversitesinde Provost Yardımcısı ve Uluslararası Ofisler Direktörü olarak görev aldı. Halen, İbn Haldun Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tam zamanlı öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Akademik ilgi alanları eğitim tarihine odaklanmakla birlikte geniş bir yelpazede yayınlar yapmakta ve dersler vermektedir.

GİRİŞ

“Talim” ve “terbiye” kavramları İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren yüzyıllar boyunca sürekli bir evrim ve farklılaşma geçirerek, çocukların eğitim ve öğrenim faaliyetleri açısından önemli bir rol oynamıştır. Gelişmekte olan fıkıh, kelam, tefsir, hadis gibi ilimlerin yanı sıra talim ve terbiye meseleleri de gündemdeki yerini korumuştur. Üstelik zikredilen ilimlerden ayrı olarak sadece konunun uzmanlarını değil toplumun farklı kesimlerini de ilgilendiren bir mesele olmaya devam etmiştir. Aileler çocuklarına iyi bir dini eğitim aldırma saikiyle talim ve terbiye sürecinin doğrudan bir parçası hâline gelmiştir.

Eğitim ve öğretim faaliyetleri zamanla dönüşen sosyal, kültürel ve siyasi koşullara bağlı olarak değişime uğramıştır. Doğal olarak bu süreçte kavramların anlam ve kullanımında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, talim ve terbiye terimlerinin İslâm’ın ilk dönemlerinden hicri 6. yüzyıla kadarki tarihsel süreçte geçirdiği aşamalar, edindiği manalar, kullanım çeşitliliği, bu terimlerin zaman içinde ve bölgeden bölgeye olan muhtemel anlam farklılıkları incelenmiştir. Değişim ve farklılaşma süreci ilgili kaynaklara dayanılarak araştırılıp analiz edilmiştir. Kavramların devirden devire, bölgeden bölgeye kullanımında olası anlam farklılıkları da göz önünde tutulmuştur. Bir diğer ifadeyle, İslâm’ın ilk yüzyıllarından hicri 6. yüzyıla kadar olan dönem, bu kavramların kullanımının inceleneceği birinci evreyi oluşturmaktadır. Bu dönemde talim ve terbiye terimlerinin ifade ettiği anlamlar, eğitime dair o döneme ait çeşitli eserler aracılığıyla detaylandırılmıştır.

KAVRAMLARIN ETİMOLOJİSİ

Talim terimi kök harfleri a-li-me (ا-ل-م ayn-lam-mim) olan -di’li geçmiş zaman fiil kökünden türetilmiş mezid fiil mastarıdır. Buna göre, sözcük sırasıyla “alime”den (bildi) mezid fiil olarak “alleme”ye (bildirdi, öğretti) dönüşür ve bu fiilin de mastarı “talim”dir (alime → alleme → ta’lim). Feyruzabadi (ö. 1415), *El-Kâmus El-Muhît* adlı dört ciltlik sözlüğünde talim sözcüğünün bu yapısına “Allemehu [ona öğretti] ilm talimen [talim olarak]” cümlesini örnek olarak verir.¹ Ayrıca “alime”, bu kökten türetilmiş 146 kelimenin yer aldığı Kurân’da en çok geçen ilk beş kelimeden biridir.² Türkçe sözlükte öğretim, yetiştirme, alıştırma, uygulamalı olarak yapılan askerlik öğrenimi, eğitimi olarak manalandırılır.³

1. Mecduddin Muhammed bin Yakub Feyruzabadi, *El-Kamus El-Muhit*, c. 4 (Kahire: El-Hey’e El-Mısıriyye El-Amme li’l Kuttab Yay., 1980), 151.

2. <https://corpus.quran.com> (Erişim: 26.02.2023).

3. *Büyük Türkçe Sözlük*, Farabi Sürüm No:1.0 (Ankara: TDK, 2011), 3408.